محمد راشد شر

خط نويسيءَ جي صنف: پرنٽ کان ڊجيٽل دنيا تائين

The Journey of the Epistolary Genre: Print to Digital World

Abstract

The epistolary genre serves as a fundamental mode of human expression and thought transmission. Historically, this literary form reflected emotions, social relationships and evolving cultural circumstances. Different categories, including personal, literary, formal and informal letters evolved to meet specific societal demands. In particular literary letters provided a unique medium for expressing inner sentiments and establishing new literary standards. In Sindhi literature, writers and poets adopted letters to convey intellectual, ideological and creative tendencies. Published collections and magazine entries now serve as a documentary heritage of Sindhi cultural history. While traditional handwritten letters have declined due to technological evolution, the core spirit of the genre persists. Modern media such as email, social media and blogs represent new manifestations of this traditions. Research highlighted that the genre has not disappeared but has transformed its scope and medium. The artistic and social significance of the epistolary form endures in the digital age. Therefore, letter writing should be viewed as an evolving journey rather than a relic of the past.

Keywords: Epistolary Genre, Sindhi Literature, Literary Correspondence, Technological Evolution, Digital Communication, Cultural Heritage.

ادب جي سمورين صنفن جون فني گهرجون الڳ الڳ ۽ هڪٻئي کان گهڻو مختلف آهن، ادب کي جن بنيادي ٻن حصن ۾ ورهايو ويو آهي انهن کي نثر ۽ نظم جي نالي سان سڃاتو وڃي ٿو. نثر ۾ ٻين صنفن سان گڏ خط نويسيءَ جي صنف به ادب جي اهم صنفن ۾ شمار ٿئي ٿي. خط جي جديد لغوي معنيٰ آهي: لکت، لکائي ۽ لکت جو نمونو. جامع سنڌي لغات ۾ خط جي وصف هن ريت ملي ٿي؛

”خَطُ ج خَطَ: ذ،[ع، خط=هن ليکو پاتو، هن لکيو] ليکو، ليک، ريکا، لکت لکٽي، تحرير، چٺي، رُقعو، نامو، رسم الخط، صورتخطي، دستاويز وغيره“ (1)

خط نويسيءَ مان مراد اهڙو پيغام، جيڪي والدين، پيئرن، گهر ڀاتين، چاچن، مامن، عزيزن، دوستن، عالمن، اديبن، استادن، شاگردن ۽ ٻين وڏين شخصيتن ڏانهن لکيو ويجي. جڏهن رابطہ ڪاريءَ جا جديد طريقا ايجاد نہ ٿيا هئا تہ ماڻهو هڪٻئي جي حال احوال ۽ خبر چار لاءِ هڪ ٻئي کي گهڻو خطن جي ذريعي آگاهہ ڪندا هئا. ادبي خطن ۾ وري ليکڪن جي بحث جو دائرو دانشوراڻو هوندو آهي، جنهن ۾ هڪ ليکڪ ٻي ليکڪ سان مخاطب ٿي ساڻس زندگيءَ جا حال احوال اورڻ سان گڏ زندگيءَ جي ٻين بہ ڪيترن ئي پهلوئن تي گفتگو ڪندو آهي. هن جديد دور جي مختلف جديد ايجادن ذريعي بہ هن وقت خط شوق سان لکيا ۽ پڙهيا وڃن ٿا. ادب جي هيءَ صنف انڪري بہ اهم ۽ دلچسپيءَ لائق آهي جو هن صنف ۾ مختلف نامور اديبن جي زندگيءَ جي حال احوال ۽ سرگرمين کي هڪٻئي سان ونڊ ڪيو ويندو آهي، جنهن کي پڙهڻ سان ان شخصيت جي زندگيءَ جي مختلف سرگرمين مان واقف ٿي ساڻس خط جي گفتگو پڙهي چڻ اڌ ملاقات ڪري وٺبي آهي.

خط نويسيءَ جو آغاز

پوري انساني تاريخ ۾ جهڙي طرح ادب جو آغاز هڪ روايتي انداز ۾ ٿيو آهي، جو وڏ کان وڏ اسان کي جيڪي ادبي حوالا ملن ٿا انهن جي اڪثريت حيرت انگيز روايتن تي مبني آهي، اهڙي طرح خط نويسيءَ جو آغاز بہ توڙي جو ڪن جڳهن تي ادبي روايتن جو تہ تسلسل آهي پر خط جون اهي سڀ روايتون ۽ حوالا ڏاڍا دلچسپ هجڻ سان گڏوگڏ گهڻو ڪري حقيقت تي بہ مبني آهن.

اها هڪ مجيل حقيقت آهي تہ خط جي ابتدا ان وقت ٿي چڪي هئي جڏهن اجا مس قلم، پنو ايجاد نہ ٿيو هيو، ان وقت خط هڪ نياپي جي روپ ۾ قاصد، يا ڪنهن فرد کي ڊوڙائي هڪ فرد ٻي فرد تائين پنهنجو نياپو پهچائيندو هيو، هي دور خط نويسيءَ جو ابتدائي دور هجڻ سان گڏوگڏ پنهنجي جوهر ۾ ڏاڍي دلچسپي جو ضامن بہ هيو. خط نويسيءَ جي ارتقائي تاريخ جو مطالعو ڪرڻ سان خبر پوي ٿي تہ ماضيءَ ۾ خط محدود حڪمرانن جي ملڪيت هوندا هئا، ڇو تہ ماضيءَ ۾ خط جي رسائي خرچ، ٽپال عام ماڻهوءَ جي پهچ کان گهڻو هوندا هئا.

”اڳي خط عام ماڻهو نہ لکندا هئا، پيغام پهچائڻ جو خرچ ئي ايڏو وڏو هو جو اميرن، جاگيردارن ۽ حڪمرانن ڪانسواءِ ٻئي لاءِ اهو بار کڻڻ ڏکيو هو.“ (2)

جڏهن انساني تاريخ جو آغاز ٿيو ۽ ماڻهن هڪٻئي سان سماجي ناتا جوڙي هڪٻئي ڏانهن پيغام پهچايا تڏهن کان نياپي جي صورت ۾ خط نويسيءَ جو آغاز ٿيو، ايئن اڳتي هلي پٿرن، وڻن جي پنن ۽ وڻن جي ڪاٺ تي لکڻ جو رواج پيو ۽ خط پنهنجي ترقيءَ ڏانهن ڊوڙ پاتي. خط نويسيءَ جي تاريخ جو مطالعو ڪرڻ سان خطن جي آغاز بابت مختلف ۽ منفرد زباني حوالا ملن ٿا. اهڙن حوالن مان هڪ زباني حوالو دنيا جي قديم مورخ هيلنڪس جو آهي جنهن جو چوڻ آهي تہ: ”دنيا جو پهريون خط 500 ق م ۾ لکيو ويو“، اهو خط لکندڙ فارس جي هڪ راڻي هئي، سندس خط نويسيءَ جي حوالي سان اڪثر محقق متفق آهن تہ هو دنيا جي پهرين خط لکندڙ /پهرين خط نويس هئي. پوري دنيا جي عالمي ادب ۾ خط نويسيءَ جي صنف جو تاريخي مطالعو ڪرڻ سان خبر پوي ٿي تہ هر ادب ۾ خط جي تاريخ بابت مختلف رايا ڏنا ويا آهن. ادبي تاريخن ۾ دنيا جي پهرين خط بابت ڪا هڪ حتمي راءِ ناهي ملي سگهي. اڪثر مذهبي محقق پنهنجن دليلن سان ان ڳالهہ تي زور ڀرين ٿا تہ انساني تاريخ ۾ خط جا سڀ کان آڳاٽا حوالا قرآن شريف ۾ ملن ٿا. خطن جي موضوع تي تحقيق ڪندڙ سنڌي محقق ڊاڪٽر ڪليم لاشاري لکي ٿو تہ؛

”خط نگاريءَ جي ابتدا سلطنت روم جي سايي ۾ ٿي آهي. ممڪن آهي تهذيب جي ٻين مرڪزن ۾ بہ ان کي فروغ مليو هجي، جنهن جي ڪا ثابتي ڪونہ ٿي ملي، پر حيرت جي ڳالهہ اها آهي تہ، يونان ۾ هي شغل نہ عوام ۾ پذيرائي حاصل ڪري سگهيو، نہ ئي خاص ۾ مقبول ٿي سگهيو.“(3)

پراڻي زماني ۾ خط پهچائڻ جو ذريعو قاصد هوندا هئا، جيڪي خطن جي تاريخ جي هڪ دلچسپ دور جو حصو هئا.

”ڪو دور هو جڏهن پرينءَ سندي پيار جي پيغام لاءِ ڪنياتي جو اوسيئڙو ڪبو هو. ان دور ۾ ڪنياتي ڪانگل جو اچڻ چڻ پرينءَ جي حال احوال جو ذريعو هوندو هو ۽ ڪنياتي جي خطن، نياپن ۽ پيغامن کي آڻڻ ۽ نيئڻ کي ڪيترن ئي شاعرن موضوع سُخن بنايو.“ (4)

خطن جي ارتقائي دور يعنيٰ قاصدن واري زماني ۾ ماڻهو جن قاصدن جي ذريعي خط موڪليندا هئا، تن کي رستي ۾ ڦريو، زخمي يا قتل به ڪيو ويندو هو. پوءِ گهڻي عرصي تائين ٽپال رڳو حڪومتن، فوجين ۽ بادشاهن جي سرپرستيءَ ۾ رهي.

خط جي صنف جا بنيادي ٻه قسم آهن، جن ۾ هڪ رسمي خط ۽ ٻيا غير رسمي خط اچي وڃن ٿا. ان ڪانسواءِ به خطن جا ٻيا به ڪيترائي قسم آهن، پر خطن جا بنيادي ۽ اهم قسم اهي ٻه ئي آهن.

”خط عام رواجي به ٿيندا آهن، ته خاص ۽ غير روايتي به، شايد ورلي ڪو ماڻهو هوندو، جنهن جو خطن سان واهپو نه رهيو هوندو. هر ماڻهوءَ جو خطن سان ڪنهن نه ڪنهن ريت نينهن ۽ ناتو رهيو آهي.“ (5)

رسمي ۽ غير رسمي خطن جي وچ ۾ بنيادي فرق اهو آهي ته رسمي خط پيشيور طور تي ڪنهن کي خطاب ڪن ٿا، ۽ غير رسمي خط ڪنهن کي ذاتي طريقي سان خطاب ڪن ٿا. رسمي خط هڪ مخصوص گهاڙيٽي جي پيروي ڪندا آهن، جڏهن ته غير رسمي خط ڪنهن به شڪل جي پيروي ڪري سگهن ٿا. هڪ رسمي خط جو هڪ مثال ڪو نوڪري ڪندڙ ملازم پنهنجي پيشي سان وابسطہ اعليٰ عملدار ڏانهن هڪ استعيفيٰ خط لکندو آهي، ساڳئي خط ۾ استعيفيٰ جو سبب به بيان ڪندو آهي. عام طور تي گهڻو ڪري هن قسم جا خط نجي خانگي ادارن جا ملازم لکندا آهن. غير رسمي خط ذاتي خط آهن جيڪي توهان جي دوستن يا ڪٽنب کي توهان جي زندگي ۾ ڇا ٿيڻ جي باري ۾ ڄاڻ ۽ توهان جي حوالي سان ڄاڻ ڏيڻ لاءِ لکيا ويندا آهن، غير رسمي خط عام طور تي خاندان جي ڀاتي، هڪ ويجهي واقفيت، يا دوست ڏانهن لکيا ويندا آهن. غير رسمي خط ۾ استعمال ٿيندڙ ٻولي سليس ۽ ذاتي هوندي آهي. رسمي خط اڪثر ڪري اعليٰ عملدارن ۽ واپارين طرفان لکيل هوندا آهن. غير رسمي خط (Informal Letters) اهي خط آهن جيڪي گهٽ ۾ گهٽ ضابطن سان لکيا ويندا آهن. غير رسمي خط ذاتي خط آهن ۽ اهو ئي سبب آهي ته انهن کي رسمي خطن جي مقابلي ۾ ضابطي جي نگراني جي ضرورت ناهي. غير رسمي خط گهڻو ڪري حاصل ڪندڙ جي مائٽن، دوستن، ساٿين وغيره طرفان لکيل آهن. غير رسمي خط لکڻ جو مقصد سماجيات ۽ معلومات جي مٽاسٽا آهي. غير رسمي ۽ رسمي خط وڏيڪ ذيلي ڀاڱن ۾ ورهايل هوندا آهن. خطن جي بنيادي قسمن يعنيٰ رسمي ۽ غير رسمي خطن جي وصف ۽ فرق ڄاڻڻ کانپوءِ اسان کي خطن جي ڪجهه ٻين اهڃاڻن

اهم قسمن کي سمجهڻ پوندو جن جو استعمال خطن جي حوالي سان اهم هوندو آهي. خطن جي اهڙن قسمن جو بيان هيٺ ڪجي ٿو.

رسمي خط

هي اهي خط آهن جيڪي هڪ خاص نموني ۽ رسم الخط جي پيروي ڪندا آهن. ڪنهن به قسم جو ڪاروباري خط يا اختيارين ڏانهن خط هن ذَيل درجي ۾ اچي وڃي ٿو. هن قسم جا خط ڏنڌي ۾ اجتماعي طور تي ڪنهن کي خطاب ڪندي نظر اچن ٿا.

دعوت

هن قسم جا خط شادي جي تقريبن، ڪاروباري گڏجاڻين، ثقافتي گڏجاڻين يا گهر جي خانداني گڏجاڻين ۾ گڏجڻ بابت دعوت جا خط لکي دعوت ناما ڏنا ويندا آهن. دعوت جا خط خاص ڪري واسطيدار، دوستن ۽ ڪٽنب جي حصيدار فردن ڏانهن لکي موڪليا ويندا آهن. هن قسم جي خطن جو بنيادي مقصد آهي مهمانن جي تعداد کي ترتيب ڏيڻ لاءِ تقريب جي تاريخ کان اڳ انهن کي ڪوٺ ڏئي رٿيل تقريب ۾ شامل ٿيڻ بابت آگاهي ڏيڻ.

ڪاروباري خط

هن قسم جا خط ڪاروباري نمائندن جي وچ ۾ لکيا ويندا آهن، ڪاروباري خط عام طور تي واپاري ڏي وٺ جي معلومات تي مشتمل هوندا آهن. هن قسم جا خط يعنيٰ ڪاروباري خط رسمي خطن جي ذمري ۾ اچن ٿا، جيڪي ڪاروباري گراهڪن، ملازمن ۽ ٻين واپارين جي وچ ۾ پيشه ورانه خط و ڪتابت لاءِ استعمال ٿين ٿا. ماضي کان وٺي هيل تائين هن قسم جي خطن جي پڻ ڏاڍي اهميت رهي آهي جو ماضيءَ ۾ ٽپال جي دور کان وٺي اڄ ڏينهن تائين فيسبڪ، واٽسپ، اي ميل ذريعي هن قسم جي خطن لکڻ جو رواج اڃا جيئن جو تيئن جاري آهي.

دفتري / آفيشل يا سرڪاري خط

هن قسم جا خط دفترن سان واسطه ملازمن کي سندن نوڪري ۽ جنهن ادارن ۾ هو ڪم ڪندا آهن ان بابت ڄاڻ ڏيڻ لاءِ لکيا ويندا آهن. هن قسم جي خطن ۾ جتي خانگي دفترن سان واسطه لک پڙهه ۽ پنهنجي اداري بابت اداري جي فردن کان

معلومات ڏني ۽ ورتي ويندي آهي اتي اڪثر ڪري هن قسم جا خط سرڪاري معلومات تي مشتمل هوندا آهن، جيئن تہ ؛ ضابطا، سرگرميون، حقيقتون، انگ اکر ۽ طريقا وغيره سرڪاري ۽ دفتري خطن جو بنيادي موضوع هوندا آهن. اعليٰ عملدار ٻين شاخن ۽ آفيسن سان ڳالهہ ٻولهہ لاءِ هن قسم جي خط و ڪتابت استعمال ڪندا آهن. سرڪاري خط مقرر ڪيل قاعدن، ضابطن، شڪل ۽ انداز جي پيروي ڪندا آهن.

سماجي خط

هن قسم جا خط ذاتي سماجي لاڳاپن يعنيٰ هڪٻئي جي ڏکن، خوشين زندگيءَ جي ڪيفيتن سان وابسطہ هوندا آهن. هن قسم جا خط ڪنهن خاص تقريب جي موقعي تي لکيل ذاتي خط ڪي سماجي خط بہ چئبو آهي. مبارڪن جو خط، تعزيتي خط، دعوت نامو وغيره سڀ سماجي خطن جو حصو آهن.

اشتهاري خط يا اطلاع نامو

هي اطلاع تي ٻڌل اهڙي قسم جو هڪ خط هوندو آهي جيڪي ماڻهن جي اجتماعي گروه تائين پيغام ڪٽي نئين ۽ منفرد معلومات ڏئي گهڻو ڪري يا حيرت ۾ وجهي ڇڏيندو آهي يا وري ڏک، خوشي واري ڪيفيت تاري ڪري ڇڏيندو آهي.

روزگار جا خط

ملازمت جي عمل جي حوالي سان ڪنهن سرڪاري يا خانگي اداري طرفان روزگار لاءِ درخواست ڏيندڙ ملازم ڏي موڪليل اهڙو خط جنهن ۾ ڪيس ڪم ڪرڻ ۽ ڪم بابت مختصرن معلومات ڏئي سندس ڪم ڪرڻ جي جڳهہ ۽ پگهار وغيره ٻڌائي خط ذريعي ڪم ڪرڻ جي آغاز جي دعوت ڏني ويندي آهي، ان کان علاوه روزگار جي خطن ۾ نوڪريءَ جي ترقي بابت بہ مختلف مرحلن سان خط لکيا ويندا آهن.

استعيفيٰ جا خط

استعيفيٰ جا خط بہ هڪ قسم جا رسمي خط پڻ آهن، جيڪي توهان جي موجوده ملازمت مان توهان جي روانگي جي تصديق ڪن ٿا. هن قسم جي خطن ۾ ڪنهن بہ جڳهہ تي ڪنهن بہ قسم جو ڪم ڪندڙ فرد جي ڏنل استعيفيٰ بابت پنهنجي شعبي سان وابسطہ ڪنهن اڳواڻ کي ڄاڻ ڏين ٿا.

غير رسمي خط

غير رسمي خط اهي ذاتي خط آهن جيڪي ڪنهن بہ مقرر نموني جي پيروي ڪرڻ کان آزاد ۽ خود مختيار پڻ آهن. غير رسمي خط خاص طور تي ذاتي معلومات تي هڪ گفتگو جي روپ ۾ ڏسڻ ۾ ايندا آهن. غير رسمي خط عام طور تي دوستن، واقفڪارن، مائٽن وغيره ڏانهن لکيا ويندا آهن.

ادبي خط

هن قسم جا خط غير رسمي خطن جي ذمري ۾ اچن ٿا جيڪي خطن کي عام رسمي معنيٰ مان ڪڍي ادب جي هڪ حقيقي صنف طور متعارف ڪرائن ٿا. ادبي خط اهڙا تخليقي خط هوندا آهن جيڪي خاص ڪري پڙهيل لکيل اديب پنهنجي واقفيت وارن ڏانهن لکندا آهن، هن خطن ۾ هر لکندڙ ادبي ٻولي ۽ خوبصورت استعارن ۽ تشبيهن جو استعمال ڪري خطن کي وڌيڪ خوبصورت بڻائيندا آهن.

ذاتي خط

هن قسم جي خطن ۾ پنهنجي واسطيدارن، دوستن يا مٽ مائٽن کي ذاتي نوعيت جي ڄاڻ ڏني ويندي آهي.

سنڌي ادب ۾ خط نويسي

سنڌي ٻولي ادب ۽ سماج جو مطالعو ڪرڻ سان خبر پوي ٿي تہ سنڌي ادب ۾ خطن لکڻ ۽ پڙهڻ جو رواج ايترو پراڻو آهي جيترو سنڌي سماج جو سماجي شعور پراڻو ۽ سنڌي ادب جو آڳاٽو ذخيرو قديم آهي، ڇو تہ پوري انساني تاريخ ۾ ماڻهن جي سماجي رابطن جو ذريعو اڪثر ڪري خط ئي رهيو آهي دنيا جي مختلف قسم جي ماڻهن جو هڪٻئي سان تعلق، سماجي ناتا، واپار ۽ ٻيا ڪار وهنوار لاءِ خط ئي هڪ موثر ذريعو هوندا هئا پر ان ارتقائي خطن جي سلسلي جو ڪو بہ ماخذ انڪري بہ ناهي ملي سگهيو جو انهن خطن کي ميڙڻ، سهيڙڻ ۾ ان وقت ڪنهن بہ فرد جي دلچسپي نہ هوندي هئي. سنڌي ادب ۾ لکيل خطن جي مطالعو ڪرڻ سان خبر پوي ٿي تہ جهڙي طرح سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌ جي ابتدائي لکت تي فارسي ٻوليءَ جو اثر رهيو آهي ايئن خط جي صنف جي فن ۽ اسلوب تي بہ فارسي ٻوليءَ جو اثر ٿو ڏسجي.

> ”ابتدائي سنڌي خط نگاريءَ جي فن، اسلوب ۽ انداز تي فارسي خط نگاريءَ جو هر حوالي کان گهرو ۽ نمايان اثر نظر اچي ٿو.“ (6)

فارسيءَ جي اثر هيٺ جيڪي ابتدائي خطن جا مجموعا لکيا ويا انهن ۾ مولوي هدايت الله جو ”هدايت الانشاءِ“ **1984**ع، شمس الدين ”بلبل“ جي خطن جو مجموعو، ”بهار عشق“ **1989**ع پڻ شامل آهن. فارسيءَ ڪانسواءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ خط نگاريءَ جي حوالي سان انگريزي ٻوليءَ جي اثر جو به وڏو دخل رهيو آهي، ڇو ته جڏهن ڪان سنڌ جي سر زمين تي انگريز قابض ٿيا ان وقت هن جهڙي طرح سنڌي ٻولي ۽ ادب جي خدمت ڪري انگريزي ادب جي ذريعي سنڌي ادب جي ڀين ڪيترن ئي صنفن ۾ اضافو ڪيو ايئن سنڌي خطن تي انگريزي ادب سنو اثر وڌو جيڪي خاص ڪري انگريزي خطن جي ترجمن جي روپ ۾ هيو. انگريزي ادب جي اثر جي ڏس ۾ مهاتما گانڌي جا خط هڪ زنده مثال آهن جن کي **1945**ع ۾ ديپ چند تلوڪ سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو. ان ڪانسواءِ جواهر لعل نهرو جا مشهور خط جيڪي سنڌي ۾ مختلف ترجما نگارن مختلف وقتن تي ترجمو ڪيا آهن، اهي خط انگريزي ادب مان سنڌي ادب ۾ پهچي سنڌي خط نويسي ۾ هڪ سٺي واڌ ڪرڻ جو سبب بڻيا آهن. تاريخي حوالي سان با قاعده سنڌي ادب ۾ خط نويسيءَ جو جيڪو آغاز ٿيو سنڌي اديبن جيڪي هڪٻئي ڏانهن خط لکيا اهي ورهاڱي کان گهڻو اڳ جا لکيل آهن، پر انهن خطن کي ڪتابي صورت ۾ سموهي ميڙي شايع ڪرڻ جو رواج ورهاڱي ڪانپوءِ ٿو ڏسجي جو سنڌي ادب ۾ خط نويسيءَ جو پهريون ڪتاب ”سير ۽ سفر“ آهي جيڪي پروفيسر غلام مصطفيٰ شاهه جو سفر دوران خطن جي صورت ۾ لکيل احوال آهي، خط نويسيءَ جي ان مڪمل پهرين ڪتاب جو پهريون ڇاپو **1962**ع ۾ شايع ٿيو، سنڌي ادب ۾ با ضابطه خط نويسيءَ جي تاريخ جو هڪ مڪمل ۽ پهريون ڪتاب آهي. هي ڪتاب سنڌ جي تعليمي ماهر پروفيسر غلام مصطفيٰ شاهه جو سنڌي ادب ۾ ابتدائي خطن واري حيثيت رکندڙ اهو ڪتاب آهي، جنهن ۾ **1953**ع ڌاري شامل خط مصنف آمريڪا جي تعليمي دوري وقت سنڌ جي مختلف تعليمي ماهرن ڏانهن لکيا هئا، اهي خط ان وقت جي مشهور سنڌي اخبار الوحيد ۾ قسط وار ڇپيا ۽ بعد ۾ انهن خطن کي تعليمي ماهر احسان بدوي سهيڙي سنڌي ادبي بورڊ جي حوالي ڪيا هئا ۽ سنڌي ادبي بورڊ وارن ان کي پهريون ڀيرو **1962**ع شايع ڪرايو هيو. پروفيسر غلام مصطفيٰ جي هنن خطن جو موضوع تعليم ۽ تربيت آهي سندس هي خط پڙهي تعليمي ادارن ۾ موجود استادن ۽ شاگردن کي سٺي رهنمائي ملي ٿي. هن ڪتاب ۾ **26** خط شامل آهن، هن ڪتاب ۾ موجود پروفيسر غلام مصطفيٰ شاهه جا هي خط

سفرنامي جي صنف جي هوبهو آهن جن ۾ سندس يورپ ۽ آمريڪا جي سفر جو احوال پڻ ڏنل آهي. 19 جنوري کان 19 جولاءِ 1953ع تائين شاه صاحب يورپ ۽ آمريڪا جي سترهن ملڪن جو سير ڪيو. جنهن جو احوال الوحيد اخبار جي 14 فيبروري کان 19 آگسٽ 1953ع جي روزاني اشاعت ۾ شايع ٿيندو رهيو. خطن تي آڌاريل هي ڪتاب سنڌي ادب جي شروعاتي خطن ۾ شمار ٿئي ٿو. هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ طرفان پهريائين 1962ع ۾، ٻيو دفعو 1973ع ۾ ۽ ٽيون دفعو 2006ع ۾ ڇپرايو، هن خطن واري سفرنامي جي ترتيب ۾ احسان بدوي مدد ڪئي.

سوشل ۽ پرنٽ ميڊيا تي خط نويسيءَ جي ترقي

جتي هن جديد ترقي يافته دور دنيا جي سمورن لقائن کي تبديل ڪري دنيا جو ماضيءَ وارو نقشو تبديل ڪري اڳ کان گهڻو مختلف ڪري ڇڏيو آهي ساڳئي طرح ادبي دنيا ۾ ادب جي صنفن کي به گهڻو مختلف ۽ تبديل ڪري ڇڏيو آهي، ان جو هڪ ڪارڻ اهو به آهي ته دنيا هر نئين ڏينهن انفرادي توڙي اجتماعي مصروفيتن جي گهيري ۾ سوڙهي ٿيندي وڃي ٿي، ماڻهن وٽ طويل شيون پڙهڻ، لکڻ ۽ ڏسڻ لاءِ وقت ئي ناهي، ماضيءَ ۾ جتي طويل فلمون، ڊراما، ڪهاڻيون، ناول لکيا، پڙهيا ۽ ڏٺا ويندا هئا ان جڳهه تي اڄ مختصر مختصر ڪهاڻيون، ناوليٽ، فلمز، ڊراما لکيا، پڙهيا ۽ ڏٺا وڃن ٿا. جديد ٽيڪنالاجي جي ڊوڙ جهڙي طرح ادب جي سمورين صنفن تي پنهنجا اثر ڇڏيا آهن، ساڳئي طرح خط جي صنف تي پنهنجا گهرا اثر ڇڏي ادب جي هن محبوب ترين صنف کي به گهڻو تبديل ڪري ڇڏيو آهي. هن جديد دور ۾ سوشل ۽ پرنٽ ميڊيا ذريعي جيڪي خط جي ترقي ٿي آهي ان جو ذڪر هتي ڪنداسين.

پيجر

پيجر هڪ اليڪٽرانڪ پيغام رسائڻ واري (Electronic Messaging Device) هئي، جيڪا خاص طور تي 20 صدي جي آخري ڏهاڪن ۾ وڏي پئماني تي استعمال ٿيندي رهي. ان کي ڪڏهن ڪڏهن بيپر (Beepers) به سڏيو ويندو هو. پيجر جو بنيادي مقصد ننڍا پيغام يا ڪال نوٽيفڪيشن موڪلڻ ۽ حاصل ڪرڻ هوندو هيو. پيجر هڪ وائرليس سگنل ذريعي مرڪزي نيٽ ورڪ سان ڳنڍيل هوندو هيو. جڏهن ڪو موڪليندڙ پيغام موڪليندو هو، ته اهو مرڪزي نظام ذريعي مخصوص وصول ڪندڙ جي پيجر تي پهچندو هو. پيغام اڪثر ڪري صرف عددي (Numeric) هوندا

هئا، جيڪي فون نمبر يا ڪوڊ طور ظاهر ٿيندا هئا. بعد ۾ ڪجهه ماڊلز ۾ لکت (Textual Messages) پڙهڻ جي سهولت ٿي. پيجر خط نويسي جيان هڪ محدود ۽ مخصوص پيغام رسائيءَ جو ذريعو هو. جيئن خط ۾ صرف اهم ڳالهه لکجي ٿي، تيئن پيجر ۾ به صرف مختصر ۽ لازمي پيغام موڪليا ويندا هئا. اهو پڻ غير هم وقتي (Asynchronous) رابطي جو ذريعو هو، يعني پيغام موڪلڻ ۽ پڙهڻ هڪ ئي وقت ٿيڻ ضروري نه هو. 1980ع ۽ 1990ع ۾ پيجر تمام گهڻو مشهور ٿيو، خاص ڪري جڏهن موبائل فون اڃا عام نه هئا. 21 صدي جي شروعات ۾ موبائل فون ۽ SMS سروس جي اچڻ سان پيجر جو استعمال تيزيءَ سان گهٽجي ويو ۽ تقريبن ختم ٿي ويو.

فيڪس

فيڪس مشينون 1980ع ۽ 1990ع واري ڏهاڪي ۾ آفيس جي ماحول ۾ هر هنڌ موجود هيون، پر هن وقت انٽرنيٽ تي ٻڌل ٽيڪنالاجيز جهڙوڪ ئي ميل ۽ ورلڊ وائڊ ويب ذريعي آهستي آهستي ختم ٿي چڪيون آهن. فيڪس مشينون هن وقت به خاص طور تي پريسن، طبي انتظاميه ۽ قانون لاڳو ڪندڙ ادارن ۾ مشهور آهن. فيڪس ڪڏهن ڪڏهن ٽيلي ڪاپينگ يا ٽيلي فيڪس سڏيو ويندو آهي. هن مشين ۾ اسڪين ٿيل ۽ پرنٽ ٿيل مواد (ٻنهي ٽيڪسٽ ۽ تصويرون) جي ٽيليفونڪ ٽرانسميشن آهي، عام طور تي پرنٽر يا ٻي آئوٽ پٽ ڊوائيس سان ڳنڍيل ٽيليفون نمبر تي. اصل دستاويز هڪ فيڪس مشين (يا ٽيلي ڪاپيئر) سان اسڪين ڪيو ويو آهي، جيڪو مواد (ٽيڪسٽ يا تصويرن) کي هڪ واحد مقرر ٿيل گرافڪ تصوير جي طور تي پروسيس ڪري ٿو، ان کي بٽ ميپ ۾ تبديل ڪري ٿو، ۽ پوءِ ان کي ٽيليفون سسٽم ذريعي آڊيو جي صورت ۾ منتقل ڪري ٿو. فيڪس مشين خط نويسي جي صنف سان ان حوالي سان مشابهت رکي ٿي جو اها به تحرير کي هڪ هنڌان ٻي هنڌ منتقل ڪرڻ جو ذريعو آهي. جيئن خط ۾ تحرير هٿ سان لکي ڪري موڪلي ويندي هئي، تيئن فيڪس ۾ به هڪ دستاويز جي اصل تصوير کي ٻي جاءِ تي منتقلي ممڪن ٿيندي آهي. فيڪس مشين خط جي شخصي نوعيت، رسمي لهجي ۽ تحرير جي اصل شڪل کي برقرار رکندي آهي، جيڪا روايتي خط نويسيءَ جو اهم خاصو آهي. ان سان گڏ، فيڪس ذريعي پيغام موڪلڻ جو عمل به هڪ خاص دفتري ترتيب ۽ ضابطن هيٺ ٿيندو آهي، جيڪو خط نويسي جي روايت سان جڙيل آهي. ان ڪري، فيڪس مشين کي خط

نويسي جي فني توسيع طور ڏسي سگهجي ٿو جيڪا ٽيڪنالاجي جي ترقي سان وجود ۾ آئي.

ايس ايم ايس

ايس ايم ايس، شارٽ ميسيج سروس/ مختصر پيغام سروس جو مخفف آهي. ايس ايم ايس جو مطلب آهي مختصر پيغام جيڪو گهڻو طويل نہ هجي، هي **160** اکرن تائين صرف ٽيڪسٽ پيغام موڪلڻ جو هڪ طريقو آهي. خط يا نياپي جي جديد ترقيءَ ۾ ايس ايم ايس جو ڪردار ڏاڍو اهم آهي. جڏهن اجا فيسبڪ، واٽسپ، اي ميل ۽ ٻين جديد نياپن جي رسائي جو وجود ڪون پيو هيو تڏهن نياپي پهچائڻ جي نون رواجن ۾ ايس ايم ايس هڪ بنيادي ذريعو هيو. سوشل ميڊيا جي آغاز ۾ خط نويسيءَ جو هي جديد سائنسي ترقي يافتہ ذريعو هيو جو عام موبائل ذريعي ڳالهائڻ سان گڏ هڪ خاموش ۽ مختصر نياپو لکت جي صورت ۾ موڪليو ويندو هيو.

شارٽ ميسيج

ميسيج ايس ايم ايس، يا مختصر پيغام سروس، ٽيڪسٽ پيغام جو هڪ روپ آهي جيڪو هڪ ڊوائيس کان ٻئي ڏانهن موڪلبو آهي. ميسيج مختلف ذريعن سان موڪلي سگهجي ٿو ۽ ايس ايم ايس بغير انٽرنيٽ جي موڪلبو آهي. يعنيٰ هر **SMS** هڪ ميسيج هوندو آهي، پر هر ميسيج لازمي**SMS** ناهي. ايس ايم ايس صرف ٽيڪسٽ، ٽيليڪام نيٽورڪ تي عام طور تي **160** اکرن تائين هوندو آهي، ميسيج عام لفظ جيڪو ٽيڪسٽ، تصوير، وڊيو، آڊيو ۽ ٻين قسمن جي پيغامن تي لاڳو ٿئي ٿو، انٽرنيٽ سان يا بغير انٽرنيٽ ٻنهي صورتن ۾ موڪلي سگهجي ٿو. ميسيج بہ نياپي، پيغام يعنيٰ خط جي صنف جو جديد نمونو آهي، انڪري ميسيج کي خط جي صنف جي جديد ترقيءَ سان ڀيٽي سگهجي ٿو.

اِي ميل

اي ميل (اليڪٽرانڪ ميل) هڪ صارف کان انٽرنيٽ ذريعي هڪ يا وڌيڪ وصول ڪندڙن کي پيغامن جي بدلي آهي. اليڪٽرانڪ ميل ماڻهن جي وچ ۾ اليڪٽرڪ ڊوائيسز استعمال ڪندي پيغامن جي تبادلي جو هڪ طريقو آهي. اهڙيءَ طرح ئي ميل کي اليڪٽرانڪ ورزن جي طور تي تصور ڪيو ويو، يا ميل جو هم منصب، هڪ وقت ۾، جڏهن ميل جو مطلب صرف جسماني ميل هو.

اليڪٽرانڪ ميل انٽرنيٽ جي سڀ کان وڏي پيماني تي استعمال ڪيل خدمتن مان هڪ آهي. هي خدمت هڪ انٽرنيٽ استعمال ڪندڙ کي اجازت ڏئي ٿي ته هو فارميٽ ٿيل طريقي سان پيغام موڪلي سگهي ٿو (ميل) دنيا جي ڪنهن به حصي ۾ ٻئي انٽرنيٽ استعمال ڪندڙ کي. ميل ۾ پيغام نه رڳو متن تي مشتمل آهي، پر ان ۾ تصويرون، آڊيو ۽ وڊيوز ڊيٽا پڻ شامل آهن. هڪ ئي ميل پتو هڪ ئي ميل باڪس جي سڃاڻپ ڪري ٿو جنهن ۾ پيغام پهچائي رهيا آهن. جڏهن ته شروعاتي ميسيجنگ سسٽم ايڊريسنگ لاءِ مختلف فارميٽ استعمال ڪندا هئا، هاڻ ئي ميل ايڊريس مخصوص قاعدن جي هڪ سيٽ تي عمل ڪن ٿا. هڪ ئي ميل پيغام هڪ متن آهي، عام طور تي مختصر ۽ غير رسمي، جيڪو ڪمپيوٽر نيٽ ورڪ، ٽيبليٽ يا موبائل فون تي موڪليو يا وصول ڪيو ويندو آهي. جڏهن ته اي ميل پيغام عام طور تي سادي ٽيڪسٽ پيغام آهن، منسلڪات (جهڙوڪ تصويري فائل ۽ اسپريڊ شيٽ) شامل ٿي سگهن ٿيون. هڪ ئي ميل پيغام هڪ ئي وقت ڪيترن ئي وصول ڪندڙن ڏانهن موڪلي سگهجي ٿو. اي ميل جديد ٽيڪنالاجي جي اها صنف آهي جيڪا روايتي خط نويسيءَ جي صورت، ترتيب ۽ لهجي جي خصوصيتن کي گهڻي ڀاڱي پاڻ ۾ سموئي ٿي. جيئن خط ۾ مخاطب لاءِ تعظيم، تمهيد، تفصيل ۽ انجام جو خيال رکيو ويندو هو، ايئن اي ميل ۾ به اهڙيءَ ترتيب سان پيغام لکيو ويندو آهي. ان ۾ مضمون، مخاطب جو نالو، سلامي ۽ آخر ۾ موڪليندڙ جو نالو لکڻ جي روايت رواجي آهي، جيڪا خط نويسيءَ جي صنف سان مشابهت رکي ٿي. اي ميل ذريعي نه رڳو رسمي ۽ غير رسمي رابطن کي اڳتي وڌايو ويو، پر ان ۾ تحرير جي سنجيدگي ۽ اخلاقي انداز به خط جي روايتن کي جاري رکندي نظر اچي ٿو. انهيءَ سبب ئي ميل کي خط نويسيءَ جي جديد، برقي توسيع چئي سگهجي ٿو.

واٽس ايپ

واٽس ايپ جو بنياد برائن ايڪٽن ۽ جان ڪوم پاران رکيو ويو، جن اڳ ۾ ياهو تي 20 سال گڏ گذاريا هئا. واٽس ايپ 2014ع ۾ فيس بڪ ۾ شامل ڪئي وئي، پر اڳتي هلي هڪ الڳ ايپ طور ڪم ڪرڻ جاري ڪيو ليزر فوڪس سان هڪ ميسيجنگ سروس ٺاهڻ تي جيڪا تيز ۽ قابل اعتماد طريقي سان ڪم ڪري ٿي. برائن ايڪٽن ۽ جان ڪوم 2009ع ۾ واٽس ايپ قائم ڪيو جڏهن هنن ياهو مان

نوڪري ڇڏي ڏني. شروعاتي ڪهاڻي شروع ٿي جڏهن انهن پنهنجي نوڪري ڇڏي دنيا جي چوڌاري سفر ڪرڻ لاءِ پر جلد ئي، انهن جي بچت پڏڻ شروع ٿي وئي، ۽ انهن ڪي فيس بوڪ تي نوڪري لاءِ درخواست ڏيڻي هئي، جيڪا پڻ رٿابندي مطابق ڪم نہ ڪيو. اهي ڪافي مايوس ٿي ويا، پر اها ناڪامي ڪين نئين زندگيءَ جو سفر شروع ڪرڻ جي هدايت ڪئي. واٽس ايپ جي ذريعي ٿيندڙ پيغام رسائي بہ خط نويسيءَ جي صنف سان ڪيترن ئي پاسن کان مشابهت رکي ٿي. جيئن خط ۾ مخاطب کي سڌو مخاطب ڪري، ترتيب سان ڳالھ پيش ڪئي ويندي آهي، ايئن واٽس ايپ پيغام بہ اڪثر سلام، حال احوال ۽ مقصد جي وضاحت سان لکيا ويندا آهن. واٽس ايپ تي موڪليل ڊگها پيغام، خاص طور تي آڊيو يا ڊاڪيومينٽس سان گڏ، خط جي مفهومن کي برقي صورت ۾ پيش ڪن ٿا. ان کان علاوه، واٽس ايپ تي ذاتي، جذباتي، يا رسمي نوعيت جا پيغام موڪلڻ جو انداز بہ خط جي روايتن جي تسلسل وانگر آهي. ان ڪري واٽس ايپ کي خط نويسيءَ جي هڪ مختصر، تيز رفتار ۽ ڊجيٽل شڪل طور ڏسي سگهجي ٿو.

اخبار

پوري عالمي ادب ۾ خط نويسيءَ جي صنف جي ارتقا ۾ جتي خط کي سوشل ميڊيا گهڻو تبديل ڪري ڇڏيو آهي، ايئن ئي پرنٽ ميڊيا خاص ڪري رسالن ۽ اخبارن ۾ بہ خط کي اڄ ڏينهن تائين نهايت ئي دلچسپي سان لکيو ۽ پڙهيو وڃي ٿو. اخبارن ۾ لکجندڙ خط علامتي ۽ اجتماعي ٿين ٿا جن جو موضوع اڪثر ڪري سياست ۽ سماج هجي ٿو. اخبارن ۾ لکجندڙ خطن جي موضوعن جو گهڻو مرڪزي خيال سماج ۾ رهندڙ ماڻهن جا مسئلا ۽ حڪمرانن تي تنقيد هوندو آهي. اخبارن ۾ شايع ٿيندڙ خط سڀ کان پهريان خط لکندڙ ليک اخبار جي ايڊيٽر ڏانهن لکندو آهي، جيڪي خطن جي گهري نظر ثاني ڪري پوءِ ئي اخبار ۾ عوام اڳيان شايع ڪندو آهي، چو تہ جنهن قسم جا خط ايڊيٽر کي ملندا آهن اهي اڪثر ڪري جذبات نگاري ۽ تنقيد نگاريءَ تي مبني هوندا آهن. اخبارن ۾ اڪثر ڪري جن قسمن جا خط لکيا وڃن ٿا انهن ۾ ڪرپشن جي رڪاوٽ، سرڪاري شڪايتون، تعليمي سرشتي جي خرابي، سياسي ۽ غير سياسي تنظيمن تي تنقيد، حڪومت تي تنقيد، آگاهي، تربيتي، علمي ۽ ادبي خط پڻ اچي وڃن ٿا. اخبار ۾ ڇپجندڙ پڙهندڙن جا خط، ادارتي تحريرون، يا راءِ وارين تحريرن ۾ خط نويسيءَ

جي ڪيترن ئي فني ۽ اسلوبي خصوصيتن جو اظهار ٿيندو آهي. جيئن روايتي خط ۾ مخاطب کي سڏو خطاب، مسئلي جي وضاحت، ۽ اختتامي دعا يا اميد جو اظهار ٿيندو آهي، ايئن اخبار ۾ ڇپجندڙ خطن ۾ به اهي سڀ پهلو موجود هوندا آهن. اهڙن خطن ۾ ذاتي اظهار، معاشرتي مسئلن جي نشاندهي، ۽ اخلاقي اپيلون پڻ ملن ٿيون، جيڪي خط نويسيءَ جي مضمون ۽ مقصد سان سڌيءَ ريت لاڳاپيل آهن. اخبار ان لحاظ سان خط نويسيءَ جي صنف کي عوامي سطح تي راءِ جي اظهار ۽ سماجي لاڳاپن جي ذريعي اڳتي وڌائي ٿي. تنهنڪري اخبار، خاص طور خط پڙهندڙن جا ڪالم، خط نويسي جي روايت جي جديد ۽ اجتماعي صورت طور شمار ڪري سگهجن ٿا.

رسالا

پرنٽ ميڊيا جي دنيا ۾ اخبار کانپوءِ رسالو پرنٽ ميڊيا جو هڪ ٻيو اثر ۽ سگهارو روپ آهي. اخبار جيئن رسالن ۾ به لکڻ جا ساڳيا موضوع رکيا ويندا آهن پر فرق صرف اهو هوندو آهي ته اخبار جي پيٽ ۾ رسالن جي شايع ٿيڻ جو وقت مخصوص پڻ هوندو آهي يعنيٰ ڪجهه رسالن ساليانا، ڇهه ماهي، ٽه ماهي، ماهوار يا هفتيوار به هوندا آهن. رسالن ۾ شايع ٿيندڙ خط پڙهندڙن جا يا خط ايڊيٽر ڏانهن جهڙيون تحريرون، روايتي خط نويسيءَ جي صنف کي پرنٽ ميڊيا جي ذريعي زنده رکڻ جو ڪم ڪن ٿيون. اهڙن خطن ۾ شخصي احساس، معاشرتي مسئلا، يا ادبي راءِ هڪ منظم انداز سان پيش ڪئي ويندي آهي، جيڪا روايتي خط جي ساخت (سلام، تمهيد، مواد، ۽ انجام) سان گهڻي مشابهت رکي ٿي. رسالن جا اهي خط نه رڳو فرد جي اظهار جو ذريعو آهن، پر پڙهندڙ ۽ ايڊيٽر يا ليکڪ جي وچ ۾ فڪري رابطي جو وسيلو بڻجن ٿا. ان ڪانسواءِ، اهڙا خط گهڻو ڪري هڪ مخصوص ادبي انداز ۾ لکيا ويندا آهن، جيڪي خط نويسيءَ جي فني خوبين کي برقرار رکندا آهن. ان لحاظ سان، رسالا خط نويسيءَ جي صنف کي ادبي ۽ فڪري سطح تي پرنٽ ميڊيا جي دنيا ۾ زنده رکڻ جو اهم وسيلو آهن.

نتيجو:

خط نويسيءَ جي صنف انساني اظهار، رابطي، ۽ فڪر جي منتقليءَ جي هڪ بنيادي ۽ تاريخي صورت رهي آهي، جنهن وقت، حالتن ۽ ٽيڪنالاجي

جي ارتقا سان پاڻ کي نون روپن ۾ پيش ڪيو آهي. مقالي جي شروعاتي حصي ۾ جڏهن خط نويسيءَ جي ابتدا تي نظر وجهجي ٿي تہ معلوم ٿئي ٿو تہ ادب جي هي صنف صرف رابطي جو ذريعو نہ پر انساني جذبن، احساسن ۽ سماجي لاڳاپن جي عڪاسي جو وسيلو پڻ رهي آهي. خط جا مختلف قسم، جيئن ذاتي، ادبي، رسمي ۽ غير رسمي خط، نہ صرف وقت جي ضرورتن موجب ترتيب ڏنل رهيا، پر هر صنف سماج جي ڪنهن نہ ڪنهن شعبي سان لاڳاپيل جذباتي ۽ عملي تقاضائن کي پورو ڪندي رهي. انهن مان خاص طور تي ادبي خطن تہ نہ رڳو فرد جي داخلي احساسن جي عڪاسي ڪئي، پر ادبي معيارن کي بہ نئون رخ ڏنو. سنڌي ادب ۾ خط نويسيءَ جو جائزو وٺڻ سان اها حقيقت سامهون اچي ٿي تہ سنڌي ليکڪن، شاعرن، ۽ دانشورن پنهنجي دور ۾ خط کي هڪ ادبي اظهار جي صنف طور اختيار ڪيو، جنهن ۾ خطن جي ذريعي نہ فقط ذاتي لاڳاپا نڀايا ويا، پر فڪري، نظرياتي ۽ تخليقي لاڙا پڻ منتقل ٿيا. خاص طور تي رسالن، ڪتابن، ۽ مجموعن ۾ شامل ٿيل خطن جي ذريعي سنڌي ادب جي تاريخي، ثقافتي ۽ علمي ورثي جي دستاويزي شڪل سامهون آئي. اڄ جي دور ۾ جڏهن پرنٽ ۽ سوشل ميڊيا جو وڌندڙ اثر آهي، تڏهن خط نويسيءَ جي روايتي صورتن ۾ گهٽتائي تہ آئي آهي، پر ان جي بنيادي جوهر، اسلوب، ۽ فني خوبيون نون ميڊيا ذريعن جهڙوڪ اي ميل، واٽس ايپ، سوشل ميڊيا پيغام، ۽ آن لائين فورمن ۾ ڪنهن نہ ڪنهن شڪل ۾ برقرار رهي آهي. سوشل ميڊيا تي لکيل ڊگها ذاتي يا ادبي پيغام، پڙهندڙن جا خط، يا بلاگز، خط جي صنف جي نئين شڪلين وانگر ئي ڏسي سگهجن ٿا، جيتوڻيڪ انهن جو انداز، رفتار، ۽ لهجو جديد دور جي تقاضائن مطابق تبديل ٿيو آهي. تحقيقي بنيادن تي اها ڳالهہ يقيني طور چئي سگهجي ٿي تہ خط نويسيءَ جي صنف جو سفر رڳو زوال جو شڪار نہ ٿيو آهي، پر ٽيڪنالاجي سان گڏوگڏ هن صنف بہ پنهنجو روپ، وسعت، ۽ وسيلو تبديل ڪيو آهي. اڄ جي دنيا ۾ بہ خط نويسيءَ جي فني، ادبي ۽ سماجي اهميت برقرار آهي، پر ان جي اظهار جا ذريعا نوان ٿي چڪا آهن. تنهنڪري خط نويسيءَ کي صرف ماضي جي صنف سمجهڻ بدران، ان جي ارتقائي سفر کي سمجهڻ، ۽ جديد شڪلين کي ان جي تسلسل طور تسليم ڪرڻ لازمي آهي.

حوالا:

(1) بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر: نئين جامع سنڌي لغات، جلد-2،سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو، حيدر آباد، 2005ع، ص 853.

(2) لاشاري، ڪليم: خطن جو سوانحي مطالعو، ڪراچي، سنڌيڪا اڪيڊمي. 1994ع، ص 17.

(3) لطيف، ڊاڪٽر فياض، مون سان منهنجا سپرين: ڪنڊيارو، روشني پبليڪيشن. 2021ع، ص 21.

(4) سهتو، سارنگ، دوست وراڪو دل سين: دڙو، سچائي اشاعت گھر. 2013ع، ص 9.

(5) لطيف، ڊاڪٽر فياض، مون سان منهنجا سپرين: ڪنڊيارو، روشني پبليڪيشن. 2021ع، ص 12.

(6) ساڳيو، ص 45.